RIVOJLANISHIDA NUQSONI BOR BOLALARNING PSIXOSOTSIAL RIVOJLANISH JARAYONINING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Tuzuvchi: Andijon davlat pedagogika instituti
Maktabgacha ta’lim va maxsus pedagogika fakulteti
Maxsus pedagogika (logopediya) ta’lim yo‘nalishi
magistranti **Qo‘ziyeva Shahnoza Muhammadsoli qizi**

Annotatsiya. *Ushbu maqola rivojlanishida nuqsoni bor bolalarning psixosotsial rivojlanishini izohlovchi nazariy-metodologik asoslarni tizimlashtiradi. Maqsad psixosotsial rivojlanishning ko‘p darajali determinantlari va ularning ta’limiy-ijtimoiy moslashuvga ta’sirini aniqlashdir. Metodologiya sifatida biopsixososial yondashuv, rivojlanish tizimlari nazariyasi va ekologik model integratsiyasi qo‘llanadi. Ilmiy yangilik psixosotsial risk-himoya omillarining dinamik xaritasini va pedagogik-psixologik hamkorlik mexanizmlarini konseptual asoslashdan iborat.*

Kalit so‘zlar: *psixosotsial rivojlanish; rivojlanishida nuqson; biopsixososial yondashuv; ekologik tizim; ijtimoiy moslashuv; risk omillari; himoya omillari*

Аннотация. *В статья систематизируются теоретико-методологические основания психосоциального развития детей с нарушениями развития. Целью является выявление многоуровневых детерминант и их влияния на образовательную и социальную адаптацию. Методологически предлагается интеграция биопсихосоциального подхода, теории развивающихся систем и экологической модели. Научная новизна состоит в концептуализации динамической карты факторов риска и защиты, а также механизмов*

междисциплинарного сопровождения в педагогико-психологической практике.

Ключевые слова: *психосоциальное развитие; нарушения развития; биопсихосоциальный подход; экологическая система; социальная адаптация; факторы риска; факторы защиты.*

Abstract. *This article systematizes theoretical and methodological foundations for understanding psychosocial development of children with developmental impairments. The aim is to identify multilevel determinants and their effects on educational and social adaptation. Methodologically, it integrates the biopsychosocial perspective, developmental systems theory, and an ecological model. Scientific novelty lies in conceptualizing a dynamic map of risk and protective factors and specifying mechanisms of interdisciplinary psychological and pedagogical support across key developmental contexts.*

Keywords: *psychosocial development; developmental impairment; biopsychosocial model; ecological systems; social adaptation; risk factors; protective factors.*

Maqolaning markaziy g‘oyasi shundan iboratki, rivojlanishida nuqsoni bor bolalarning psixosotsial rivojlanishi faqat individual “nuqson” bilan tushuntirilmaydi; u bola organizmi va psixik funksiyalaridagi xususiyatlar, oilaviy munosabatlar, ta’lim muhitining moslashuvchanligi hamda keng ijtimoiy kontekst talablari o‘rtasidagi dinamik o‘zaro ta’sir mahsulidir. Shuning uchun nazariy-metodologik asoslarni ishlab chiqishda deterministik, bir yoqlama biologik yoki faqat ijtimoiy izohlar o‘rniga integrativ model ustuvor bo‘lishi zarur. Biopsixososial paradigma bolaning funksional imkoniyatlarini “tibbiy tashxis” chegarasida emas, balki faoliyat, muloqot va ta’limda ishtirok etish darajasi bilan birga baholashga yo‘naltiradi; bu yondashuv psixosotsial rivojlanishni resurslar va cheklovlar nisbatida, moslashuv vazifalari bilan bog‘liq jarayon sifatida ko‘rishga imkon beradi [1]. Mazkur nuqtai nazar

metodologik jihatdan uchta tamoyilni talab qiladi: birinchidan, rivojlanishni jarayon sifatida, ya'ni vaqt bo'ylab o'zgaradigan traektoriyalar orqali tahlil qilish; ikkinchidan, muhitning talab va imkoniyatlarini alohida omil sifatida emas, balki bolaning psixik tizimlari bilan birgalikda "moslik" kategoriyasi orqali baholash; uchinchidan, psixosotsial natijalarni faqat muammolar ro'yxati bilan emas, balki farovonlik, ishtirok, o'zini boshqarish va ijtimoiy kompetensiya ko'rsatkichlari bilan ham o'lchash.

Nazariy tayanch sifatida rivojlanish tizimlari nazariyasi psixosotsial o'zgarishlarning ko'p sababli va ko'p yo'nalishli xarakterini tushuntiradi: bola tug'ma xususiyatlari, neyropsixologik mexanizmlari, shaxsiy tajribasi, tarbiya uslublari va institutsional talablar o'zaro "moslashuv tizimi"ni hosil qiladi [2]. Bu yondashuv rivojlanishida nuqsoni bor bolalarda kuzatiladigan ikkilamchi qiyinchiliklar, masalan, o'ziga baho pasayishi, tengdoshlar bilan cheklangan muloqot, tashvishlilik yoki tajovuzkor reaksiyalarni birlamchi biologik cheklovning bevosita natijasi sifatida emas, balki uzoq muddatli tajriba, rad etilish, noto'g'ri pedagogik kutishlar va kommunikativ to'siqlar bilan kuchayadigan tizimli oqibat sifatida izohlashga imkon beradi. Shu sababli metodologik dizayn psixosotsial rivojlanishni "nuqson turi" bo'yicha qat'iy guruhlashdan ko'ra, funksional profil, muhit resurslari va shaxsiy moslashuv strategiyalarini hisobga olgan holda tahlil qilishni talab etadi. Vygotskiy tomonidan asoslangan kompensatsiya va madaniy vositalar orqali rivojlanish g'oyasi ham aynan shuni ko'rsatadi: cheklovning ta'siri ijtimoiy vositachilik va ta'lim jarayonining tashkil etilishiga bog'liq bo'lib, "nuqsonning ijtimoiy oqibatlari"ni kamaytirish mumkin [3]. Demak, psixosotsial rivojlanishning nazariy modeli ta'limiy vositalar, muloqot kanallari, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va faoliyatga jalb etish orqali yuzaga keladigan kompensator mexanizmlarni konseptual markazga qo'yishi kerak.

Ekologik tizimlar yondashuvi psixosotsial rivojlanishni mikro, mezo va makro darajalarda izohlashga imkon beradi: bola-oila, bola-maktab, oila-

maktab hamkorligi, mahalla va ijtimoiy xizmatlar, normativ madaniy tasavvurlar hamda institutsional siyosatlar psixosotsial natijalarga turlicha yo‘llar bilan ta’sir qiladi [4]. Ayniqsa, mezo darajadagi bog‘lanishlar, ya’ni ota-ona va pedagoglar hamkorligi, mutaxassislararo muloqot sifati, reabilitatsiya va ta’lim xizmatlarining uyg‘unligi risk omillarini kuchaytirishi yoki himoya omillarini faollashtirishi mumkin. Metodologik jihatdan bu, tadqiqot va amaliyotda bir kontekstni alohida “asosiy sabab” deb ko‘rishdan voz kechib, tizimli diagnostika va tizimli aralashuvni talab qiladi. Tizimli diagnostika bolaning ijtimoiy kompetensiyalari, emotsional o‘zini boshqarish, muloqot tashabbusi, akademik motivatsiya, sinfdagi ishtirok va tengdoshlar bilan munosabatlarini muhit ko‘rsatkichlari bilan birga baholaydi; tizimli aralashuv esa individual tuzatish mashg‘ulotlari bilan cheklanmay, inklyuziv didaktika, sinf iqlimi, ota-ona treninglari va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni integratsiyalaydi.

Psixosotsial rivojlanish jarayonini metodologik tahlil qilishda risk va himoya omillari kontseptsiyasi alohida o‘rin tutadi. Risk omillari sifatida kommunikativ cheklovlar, sensor yoki motor to‘siqlar, ijro funksiyalari zaifligi, oilaviy stress, noto‘g‘ri kutishlar, stigmalash tajribasi, moslashtirilmagan o‘quv dasturlari va baholashning rigid tizimi kabilar ko‘rsatiladi. Himoya omillari esa barqaror emotsional bog‘lanish, ota-onaning reflektiv tarbiya uslubi, pedagogning qo‘llab-quvvatlovchi pozitsiyasi, moslashtirilgan ta’lim resurslari, tengdoshlar bilan ijobiy hamkorlik, o‘zini ifodalash va muvaffaqiyat tajribalarining ko‘payishi orqali shakllanadi. Mazkur omillar statik emas: muhitdagi kichik o‘zgarishlar ham bolaning o‘zini tutishi va o‘ziga bahosini sezilarli o‘zgartirishi mumkin. Shuning uchun ilmiy yangilik sifatida psixosotsial rivojlanishning dinamik xaritasi taklif etiladi: u bolaning hayotiy sikli bo‘yicha (maktabgacha, kichik maktab yoshi, o‘smirlik) asosiy vazifalar, tipik risklar va mos himoya mexanizmlarini bir modelda birlashtiradi. Bu xarita metodologik jihatdan aralash tadqiqot dizaynini, ya’ni standartlashtirilgan

o‘lchovlar bilan bir qatorda sifat tahlilini ham talab qiladi, chunki psixosotsial tajribaning mazmuni ko‘pincha kontekstga bog‘liq bo‘ladi.

Amaliy-metodologik nuqtai nazardan, psixosotsial rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash samaradorligi “interventsiyaning soni” bilan emas, balki muhitning moslashuvchanligi va bola agentligini kuchaytirish darajasi bilan baholanadi. Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasi doirasida o‘z-o‘ziga ishonch (self-efficacy) bolaning yangi vaziyatlarga kirishishi, qiyinchilikka chidamliligi va ijtimoiy faoliyatga qo‘shilishiga bevosita ta’sir qilishi ko‘rsatilgan [5]. Rivojlanishida nuqsoni bor bolalarda o‘z-o‘ziga ishonch ko‘pincha tashqi baholashlarning biryoqlamaligi va muvaffaqiyatsizlik tajribalarining ko‘pligi sababli pasayadi; shu bois metodologik asos sifatida ta’lim jarayonida differensial baholash, kichik qadamlar strategiyasi, o‘quv vazifalarini funksional moslashtirish va ijobiy qayta aloqa tizimini konseptual darajada mustahkamlash zarur. Bu yondashuv ijtimoiy moslashuvni “moslashib ketish” emas, balki huquqiy va pedagogik jihatdan ta’minlangan ishtirok sifatida talqin qilishga xizmat qiladi.

Shuningdek, psixosotsial rivojlanishning nazariy asoslari maxsus pedagogika amaliyotida qo‘llaniladigan korreksion-kompensator ishlarning chegaralarini qayta belgilaydi: asosiy e’tibor defitsitni “Bartaraf etish”dan ko‘ra, funksional kommunikatsiya, ijtimoiy ko‘nikmalar, emotsional savodxonlik va muammoli vaziyatlarni hal qilish strategiyalarini rivojlantirishga ko‘chiriladi. Bu yerda metodologik muhim jihat shundaki, ijtimoiy ko‘nikmalar treningi va psixologik qo‘llab-quvvatlash individual xususiyatlarga mos bo‘lishi bilan birga, sinf va maktab madaniyatiga ham singdirilishi kerak; aks holda, bola treningda o‘rgangan ko‘nikmalarini real muhitga transfer qila olmaydi. Shuning uchun interventsiyalarni loyihalashda “Transfer sharoitlari” konsepsiyasi, ya’ni o‘qituvchi pozitsiyasi, tengdoshlarning qabul qilishi, sinfdagi qoidalar va hamkorlik formatlari alohida diagnostik mezon sifatida qaraladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, rivojlanishida nuqsoni bor bolalarning psixosotsial rivojlanish jarayonini nazariy-metodologik asoslash integrativ paradigmani talab qiladi: biopsixososial, rivojlanish tizimlari va ekologik yondashuvlar birlashganda, psixosotsial natijalar shaxs va muhit mosligi, risk va himoya omillarining dinamik muvozanati hamda ta'lim jarayonining moslashuvchanligi orqali izohlanadi. Taklif etilgan konseptual qarash psixosotsial rivojlanishni faqat muammolar majmui sifatida emas, balki resurslarni faollashtirish, agentlikni kuchaytirish va ijtimoiy ishtirokni kengaytirish jarayoni sifatida talqin qiladi. Metodologik jihatdan esa tizimli diagnostika, aralash tadqiqot dizayni va mutaxassislararo hamkorlikka tayangan amaliy model psixosotsial farovonlikni oshirish va ikkilamchi qiyinchiliklarning oldini olish uchun eng maqbul yo‘nalish bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – T.: 2020.
3. PF-5712-son Farmon. “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”. 29.04.2019.
4. Chirkina G. V. Logopediya. Uchebnik dlya studentov defektologicheskikh fakultetov. Moskva, VLADOS, 2009. 528 s.
5. Muminov A. M. Logopediya. Nutq nuqsonlari va ularni bartaraf etish asoslari. Toshkent, O‘zbekiston, 2016. 256 b.
6. Малофеев Н. Н. Специальное образование в меняющемся мире. Европа. Москва: Просвещение, 2009. 319 с.
7. Bandura A. Self-efficacy: The Exercise of Control. New York: W. H. Freeman, 1997. 604 p.
8. Юлдашев С. А. Инклюзив таълим: назария ва амалиёт. Тошкент: Fan va texnologiya, 2020. 240 б.